

FERDINANDY GYÖRGY

Európai intellektüelek egy trópusi egyetemen*

Hölgyeim és Uraim, kedves Barátaim!

Akikről itt beszélni szeretnék, nem amolyan vendégzereplők, akiket békésebb időkben egy-egy meghívással, *honoris causával* tisztel meg egy egyetem. Előadásom szereplői olyan íróemberek, akik kénytelen-kelletlen természetes környezetüktől és nyelvi közegüktől távol, egy apró trópusi tanodában élték le az életüket.

Írók nem szoktak emigrálni. Vasmarokkal fogja őket a nyelv, csakúgy mint a színészeket. Csak kényszerhelyzetben váltanak hazát, de az, hogy tanítsanak, ilyenkor is csak végszükségben jut eszükbe. Szívesebben végeznek fizikai munkát, helyezkednek el rádióknál, szerkesztőségekben, vagy igyekeznek lefordíttatni és kiadatni műveiket.

A mi térségünk betűvetői általában nyugati irányban menekülnek a nagy világégek elől vagy után. Nyugat-Európa egyetemeire még így is csak kevesen jutnak be közülük. Alig néhány tucat az elmúlt évszázadok alatt.

Vészhelyzetben európai kollégáink is nyugati irányban mozognak. Számuk meg sokott nőni háborús időkben az észak-amerikai egyetemeken. Amerika igyekszik megtartani őket. Köztudomású, hogy az Egyesült Államok így szerzi be időről-időre a tudományos és a kulturális életben nélkülözhetetlen szürke állományt.

A világégektől távol eső apró egyetemekre csak ritkán jut el emigráns író. Ezek nem is tartanak rájuk igényt. Hogyan lehetséges, hogy a Kísalföldnyi méretű Puerto Rico, a karibi tengernek ez a spanyolnyelvű szigete a XX. század közepén mégis az európai intellektüelek kikötővárosa lett?

*

Az első hullám, a spanyol republikánusok, a negyvenes évek elején érkezett. Ekkor talált menedékre Puerto Ricó-ban a ma is élő Francisco Ayala, majd a katalán nyelvész, Antonio Tovar.

A Nobel-díjas Juan Ramón Jiménez díját már az egyetem rektora vette át Stockholmban. Őket követte Jorge Guillén, a költő, és Federico Onís.

A republikánusok között azonban több volt az íróknál a képzőművész. Botello, példának okáért, iskolát alapított, tanítványai lendítették fel a Puerto Ricó-i festészetet.

* Előadás a szegedi Mindentudás Egyetemén 2006. október 4-én.

A spanyolok kihasználták Amerika rokonszenvét a köztársaság bukása után, és azt, hogy a sziget volt az Egyesült Államok egyetlen spanyolnyelvű területe. Itt nem kellett az angollal bíbelődni.

A második világháború elől kevesen kerestek a szigeten menedéket. A helyi izraelita hitközség tudtommal kevés üldözöttet fogadott. A háború után pedig az USA megszigorította a bevándorlást, nem engedte be a háborús bűnösöket, de sokszor azokat sem, akik a romokból menekülve itt kezdtek volna új életet.

Ezeket Argentína, Németország utolsó szövetségese fogadta be, és a dél-amerikai államok. Onnan próbáltak beszivárogni az északi kontinensre, több-kevesebb sikerrel. Spanyolul időközben már megtanultak, ideális trambulín, ugródeszka volt számukra a sziget. Hogy azután sokan ott is maradtak, abban a befogadó közösség jóindulatának is szerepe van.

*

Puerto Rico egyetemét 1905-ben alapították. Amolyan pedagógiai főiskola-szerű képződmény volt; hét évvel 1898, a sziget megszállása után, angol nyelvű tanárokat képeztek ki benne az amerikaiak.

Negyven évvel később mégis ezek között a falak között indul útjára a függetlenségi mozgalom.

1950-ben felkelés tör ki. Pedre Albizu Campos hívei elfoglalják a kongresszus épületét. Áldozatai nincsenek ennek a washingtoni lövöldözésnek, de ma mégis elmondhatjuk, hogy a Puerto Ricó-i nacionalisták voltak az első „terroristák”. (Ha a kifejezésen a nem konvencionális módszerekkel harcolókat értjük.)

A nacionalisták néhány napra elfoglalják a sziget fővárosát, San Juan-t is, ám a felkelést gyorsan leverik. 1952-ben felemás megoldás születik, a mindmáig érvényben lévő részleges autonómia.

Az elbocsátott lázadók helyébe tömegesen hozzák be az idegen tanerőket, többnyire Dél-Amerikából, de még ezek is gyakran ott élő európaiak. Tanáraink tehát amolyan sztrájtörőkként kezdik meg egyetemi pályafutásukat.

Annak ellenére, hogy sokan közülük nem pedagógusok, és mint az emigránsok általában, megfélemlített emberek, mégiscsak velük, általuk válik ebből a belterjes kis tanodából a világra nyitott nemzetközi fórum, egyetem.

Természetesen voltak közöttük is ismert nevek, mint Ernesto Grassi vagy Leopold Korr, a filozófusok, és kollégájuk, az osztrák Ludwig Schajowicz. Ciro Alegria, a nagy perui író, csak véletlenül került bele ebbe a társaságba, haza is ment egy év vendégtanároskodás után. Egy évet bírt ki Puerto Ricó-ban az egyetlen jelentős észak-amerikai író is, az ugyan-csak Nobel-díjas Saulus Bellow.

A magyarok maradtak. Számukra nem volt más hely a nap alatt.

Amikor én is megérkeztem, 1964 nyarán, a spanyol republikánusok már többnyire kihaltak. De itt voltak azok, akiket ők hoztak be az egyetemre, valamint, egyre inkább, az új tanári kar, amely az ő hallgatóikból nőtte ki magát.

*

Az volt a szokás, hogy aki egyszer révbe jutott, úgy szilárdította meg a helyzetét, hogy igyekezett behozni az országba jó embereit, azokat, akik még valahol kallódtak a nagyvilágban, és akik így kaptak állást és amerikai vízumot.

Francisco Ayala hozta maga után Argentínából Ferdinandy Mihályt, ő pedig Des Echerolles Sándort, a grófot, aki így pincérből nyelvtanár lett az egyetemen. Így érkezett Ecuadorból Szászdi Ádám, majd Argentínából Sánta Pintér Gyula, mindketten bennszülött – ecuadori illetve argentin családdal.

Gróf Des Echerolles Sándor élete igazi regény, ősei közép-franciaországi Moulins-ből származnak, kastélyuk ma is áll. Dédapja katonatisztként került Nagyváradra. A családi birtok Rét-Szent-Miklós, Berettyóújfalu mellett. 1945 után számukra is minden elvesz, „a mi családunkban – jegyzi fel a gróf – az ötvenes években sok volt az éjjeliőr”.

Ő az egyetlen, aki Nyugatra menekült. Párizsból Caracason és New Yorkon át került Puerto Ricó-ba, egy Delej úr nevű barátja révén pincérnek veszi fel őt a Swiss Chalet. Ott talált rá az akkor már az egyetemen tanító Ferdinandy Mihály.

- Eljőnnél tanárnak? – kérdezte tőle.
- Az egyetemre? De hiszen én semmit se tudok!
- Éppen azért!

Közben persze kiderült, hogy a grófnak államtudományi doktorátusa van. A Szerb utcai boltos, Püski Sándor bácsi adta el neki. És hát főleg: nyelveken beszél, ami nagy szó volt ezen az apró szigeten. Huszonnyolc évig ő volt a Fakultáson és a Konzervatóriumban a német- és franciatanár.

– Minek tartod magad? – kérdeztem tőle élete vége felé. Magyarnak? Franciának? Amerikainak? És ő így felelt:

– Emberi lénynek tartom magam, fiam. Sokat utaztam, rájöttem, hogy mindenütt a világon egyformák az emberek.

– Ezek is? A kérdés a bennszülöttekre vonatkozott. A válasz lakonikus: ezek is, kedvesem.

– Ha visszakapnád a birtokot! – faggattam máskor. Mihez kezdenél?

– Az attól függ, hogy milyen hangon értesítenének, hangzik a válasz. Mert ha udvariatlanok...

– Akkor?

– Akkor visszautasítanám.

Ilyen ember volt a berettyóújfalusi gróf. Életek közöttünk ilyen emberek.

*

Mi, magyarok, nem tartjuk igazán számon kallódó értékeinket. „Magyar származásúvá” degradáljuk minden honfitársunkat, aki átlépte a határt. Tanulhatnánk a franciáktól. Az ő számukra minden brüsszeli, genfi vagy montreali betűvető szegről-végre francia író. Ki tudja nálunk, hogy ki volt a valaha világhírű Lénárt Sándor, vagy Elie Weisel, a Nobel-díjas, és Gáspár Lóránt, akit Nobel-díjra jelöltek a franciák! Ideje lenne tudomásul vennünk, hogy idegenbeszakadt hazánkfiaink nemcsak kuriózumok.

De hadd folytatom az én trópusi kollégáim számbavételét! Szászdi Ádám történész, a konkvizista korát dolgozza fel, kutatásairól keveset tudok. Sánta Pintér Gyula, a szociológia tanára, verseket és tanulmányokat ír. Születésnapjára, emlékszem, egy kisollót aján-

dékozott valamelyik tisztelője. Azóta is azzal írja a tízezres példányban megjelenő egyetemi jegyzeteket.

Don Julio vidám és kedves ember. Spanyol verseit „Dolores” (Fájdalmak) címen adta ki. Ebben a szonettkoszorúban minden gond és betegség – minden fájdalom – benne van.

„Debido a la forma / aerodinámica / de los supositorios” – értesülünk például a „Dolores de mi recto” (Végbélfájdalmaim) című írásból – „ar-demi-recto!” Ami azt én erőtlen fordításomban így hangzana: „A kúpok, a kúpok, áramvonalasok. A végbél, a végbél, jaj megint fájni fog!”

Érkezésekor, 1969-ben, don Julio argentinnak vallotta magát. Becsületére legyen mondva: az évek folyamán visszamagyarosodott. Ő fordította spanyolra és adta ki az egyetem folyóiratában, Habsburg Ottó tanulmányait.

Dr. Ferdinandy Mihály egyetemi pályafutása jól példázza, hogy mit jelent három évtized számkivetése egy ilyen távoli szigeten.

Ő még itthon kezdte egyetemi pályafutását. A magyarságtudomány témakörébe tartozó első könyveit az idősebbek ma is ismerik. A „Mi, magyarok”, vagy az „Istenkeresők” történelmi tanulmányaira gondolok, amelyeket még csak meg sem említ az Akadémia Új Magyar Irodalmi Lexikona.

Tanárségéd, majd múzeumigazgató volt az Óhazában, és csak 1943-ban, családját mentve került ki a lisszaboni követségre. De ne siessünk. Német műveltségű, és mint ilyen, eltökélten náciellenes. Az *anschluss*t kommentáló vezércikke a Magyar Nemzetben bátor tett volt annak idején. A portugáliai kultúrattasé 1945-ben, a háború végén, állás nélkül marad. Nem tér haza, felesége, akinek édesapját a Dunába lötték, nem engedi. Argentín hajóra száll, a sors iróniája: azokkal érkezik Dél-Amerikába, akik elől Budapestről elmenekült. Peron Argentínájában Mendozában lesz fizetés nélküli egyetemi tanár. Itt ismerkedik meg Francisco Ayalával, aki maga után hozatja Puerto Ricó-ba és elhelyezi az egyetemen.

Az intézet könyvtára silány, nincsenek archívumok. A professzor szakterülete ráadásul az Árpád-kor. Mint történész, halálra ítéltetett. Még megírja magyar történetét, a Spanyolországban nagy sikerű *Historia de Hungaria*-t majd németül a *Dzsingisz Kánt*, de ezzel a hazuról hozott források elapadnak. Talál hozzá anyagot, megírja spanyol monográfiáit V. Károlyról és II. Fülöpről, és ezzel kimerül spanyol tárgyú érdeklődése is. Öregkorára elkezdi magyar családregegyeket írni, amelyekben hétszilvafás őseiből arisztokrácia lesz. Kiadják a kaliforniai nyilasok és jó pénzért egy dominikai szerezcsen.

Szomorú kettősség: egyrészt olyan gondolatokat fejt ki tanulmányaiban, amelyekhez tízezer kilométer és négy évtized széles látóköre szükségeltetik. A több mint százezer példányban megjelent spanyol nyelvű Magyarország történetében arra az eredményre jut, hogy 1956 forradalmi mozgalma az 1905-ös és 1917-es nagy orosz munkásmozgalmak történelmi örököse, sokkal inkább, mint Bocskai, Rákóczi vagy Kossuth felkeléseinek. Magyar előzménye (őse) talán nincs is más, mint az ifjú forradalmár, Petőfi Sándor, akit ugyanazok öltek meg, akik elfojtották 1956-ot.

A magyar történelmen végigvonuló dualista világfelfogást kevesen fejtették ki nála meggyőzőbb erővel.

E mellett azonban szüntelenül jelen van publikációiban az idegen világ félreismerése, ami néha már-már tragikomikus túlzásokba csap. „Rendeteg a cápa” – írja 1978-ban. „Ti-

zenkét év alatt egy dékánt és két professzort ettek meg – amire a rektorom legyintve azt mondta, ez még nem is egy százalék! Pedig a dékán nagyon jó úszó volt. Ebben bízott. De a sós vízben a legkisebb harapás is halálos. Hamar elvérzik az ember... Ha éhesek, a cápák kijönnek a partra is. Egy bennszülött fiút a homokban üldöztött egy ilyen bestia. Nem futott azonban meg, hanem bevárta, a hátára ugrott, és 64 késszúrással megölte. Természetesen, hősként ünnepelték a falujában...”

„Nincsen nosztalgiám” – írja másutt. Úgy érzem, számomra a hazai, szűk lehetőségek elhagyása emberi és szakmai kiteljesedéssel volt egyértelmű. Minden könyvhöz, folyóirathoz hozzá tudok férni, s átfogóbb világlátással rendelkezem, mint akár a kelet-, akár a nyugat-európai kutató”.

Az önvigasztalás és a sértett gőg szomorú adalékai.

*

Mint látjuk, nem volt sem tudós, sem szépiró. „Amit én egyszer leírtam – utasított rendre egy ízben – azon én soha többé egy jottányit sem változtatok!” Nem olvasott szépirodalmat, tájékozatlansága megdöbbentő. Magyarul Kemény Zsigmondig és Ady Endréig jutott, Bartókról már csak „a magyar paraszt óbégatása” jut eszébe. A nyolcvanas években írja le, hogy „manapság senki sem ír már nagyregényt. Az írók rövidlélegzetű novellácskákat írnak. Maguk is érzik, hogy ezek az irományok még csak nem is novellák, így aztán, semmire sem kötelező módon „szövegnek” nevezik el azokat.”

Mindezt akkor, amikor körülötte már minden trópusi diák a „Száz év magányon” nevelkedett. Stílusa is ennek megfelelően archaikus, nehezen emészthető, sokszor már a nevetségességig az.

Tanári pályája viszont – túlzás nélkül állítom – csodálatos. Huszonöt éven át görög mitológiát tanított, felnevelt egy olyan humán értelmiséget, amely mindmáig egyedülálló a Nyugat-indiai szigeteken. Aki ma számít valamit Puerto Ricó-ban, mind az ő tanítványa volt: írók, irodalmárok, tanárok, kutatók.

Óriási színész: a Costa Rica-i vulkán üvöltése az ő előadásában meggyőzőbb és háttorzongatóbb mint az eredeti. Diákjai Zeusznak hívták, elbűvölte őket, különösen a lányokat. A külföldi tanárok általában megvetik az egyszerű, primitív bennszülötteket. Ő – megszerette ezeket a fiatalokat. Ezek fogják megőrizni az emléket, ha működéséből valami fennmarad.

Másokat gyorsan elfelejt ez a kis trópusi sziget. Az „idegen doktorok” nagy nemzedékéről, Nobel-díjasairól ma már senki se tud. Igaz, hogy ez a feledékenység kölcsönös. Az idegenek közös vonása, hogy életművükben alig kerül említésre hányódásaik trópusi színtere.

Tapintat lenne? Nem akartak rosszat mondani róla? Gyanítom: nem is ismerték. Az idegen tanerők rezervátumára, a „fincára” számúzték magukat, egymás között, gőgösen és magányosan élték az emigráns-életet.

*

Valóban! Milyen volt, és milyen mindmáig a Sziget? Az egyetemre érkező külföldi tanár az első időkben általában kétségbeesik. Igaz, nem jobban, mint egy észak-amerikai *college*-ben. Itt is rosszul írnak és nehezen olvasnak a diákok, tudásuk minimális, nincsen hátterük, hivatkozni semmiféle közös ismeretre sem lehet. Kevesen veszik észre, hogy tanít-

ványaik rabszolgák dédunokáik, és általában az írni-olvasni tanuló első generáció. Sem otthon, sem az iskolában nem volt számukra ösztönző, intellektuális háttér vagy környezet.

*

Olvasni például – visszavonulni – ma is neveletlenség, és a szülők kiveszik azt iskolából a gyerekeket vidéken, amint azok valami hasznosabb tevékenységre képesek.

Az amerikanizálódó környezet pedig – a sziget végül is az Egyesült Államokhoz tartozik – mint tudjuk, nem segít megváltoztatni ezt a helyzetet.

Kevesen veszik a fáradságot, hogy megismerjék a tanítványaikat. Tanártársam, a mexikói Oscar Levis talán az egyetlen kivétel. Szociográfiái, *La Vida* (Nagy élet...), és a *Sanchez-család*, bejárták a világot. Más kérdés, hogy a portorikóiak ráismernek-e magukra a *Vida* szereplőiben.

Ami engem illet, a „Magyarország felfedezése” szociográfiáin nevelkedtem; „A szikföld sóhaja” után került a kezembe a kubai Miguel Barnet könyve, egy szökött rabszolga élete, a „Biografía de un cimarrón”. Hamar rájöttem, hogy diákjaim – érdekesek. Sok mindenben felülmúlnak minket, európaiakat. Csak egy példa: nem hitték el, hogy nálunk iskolában – tánciskolában – tanulnak mozogni a gyerekek. Azon, hogy a kályhától indultunk, minden alkalommal halálra nevték magukat. A ritmusérzék, a testmozgás harmóniája – velük született.

Türelmet is tanulhattunk tőlük, az „Őseink, a Gallok” című tankönyvből tanító tragikomikus európaiak. Ők – hiába voltak otthon és hiába voltak a többség – soha nem akarták ránk erőszakolni elképzeléseiket.

*

Mégis, mit lehetett egy ilyen félanalfabéta ifjúságnak tanítani? A tanterveket a nagy északi testvértől vette át az egyetem. A humán tudományok tanszékén ugyanazok a kurzusok szerepeltek, mint bárhol másutt a világban. Művészet, irodalom, filozófia. Az import-tan-erők nem vették észre, hogy olyan diákoknak beszélnek a középkorról, és a reneszánszról, akik még soha nem láttak egy gótikus épületet.

A történelemmel még nagyobb volt a baj. Nehéz világtörténelmet tanítani olyan diákoknak, akik nem ismerik saját történelmüket. Mi több, még a létezését is kétségbe vonják. „Történelmük csak szabad népeknek van” – állították a politikusok. „Rabszolga-népeknek csak anekdotáik” Ebben persze volt annyi igazság, hogy vannak, akik csinálják a történelmet, és vannak, akik elszenvedik. De egy ilyen alapállásból csak pesszimista, elidegenedett értelmiség nőheti ki magát. Öntudatos, szabad ember – nehezen.

Ezekkel a kérdésekkel a legtöbb idegen tanerő nem foglalkozott. Nem akarták elveszteni az állásukat. Végezték a dolgukat, a maguk módján, még azt is lehet mondani: lelkiismeretesen.

A tankönyveket továbbra is Chicagóból importálták és angolból fordították. „Messze délen” volt bennük például Mexikó, és nem a valóságnak megfelelően – fent, északnyugaton. Mindez így is marad, amíg nem a Sziget diplomásai írják majd meg a tankönyveket.

*

Világunk gyors ütemben változik. A múlt század közepén – szereplőink mind-mind huszadik századiak – sok minden más volt, mint manapság. Például: másképpen érzékelték

az idő múlását, vagy a távolságokat az ember. A Puerto Ricó-i egyetem tanerői fájdalmasan távol érezték magukat a civilizációtól. Az óhazáról pedig azokban az időkben csak álmodozni lehetett.

A levelek elvesztek, nem működött a telefon. A hatvanas évekig először huszonhárom, majd kilenc napig utazott a szigetvilágból Európába egy gőzhajó. Később – New York-i és izlandi átszállással – huszonnégy órát egy repülő. Magyarországra nem mindenki kapott beutazóvizumot, ilyesmit kérni a legtöbb emigránsnak eszébe se jutott. Ráadásul, ha valaki *onnan* jött, nem szívesen látták viszont az amerikaiak. Elveszithette menekült státuszát.

A később érkező fiatalabb tanerőkkel más a helyzet. Az argentin-magyar Barsy Kálmán ötévesen került el Magyarországról a világháborúban, és húsz év Argentína után kötött ki a Szigeten. Ő felsorolásomban az egyetlen sikeres író. Könyvei nagy spanyol kiadóknál jelennek meg, egyik kisregénye, az „Apám arcvonásai” magyar fordításban is kapható. Utolsó írása egy magyarországi útjából meríti anyagát. A narrátor gyökereit keresve rájön, hogy szeretve tisztelt édesapja 1944-ben a magyar zsidóság bevagonírozásában tevékenykedett. Azt szokták mondani, hogy aki elment, tiszta maradt. Hát nem. Kísértetiesen hasonlítanak egymásra kinti és benti sorsok és történetek.

Ami engem illet, én is szociográfiákkal kezdtem a sziget feltérképezését. Így született meg 1969-ben „Chica”, egy trópusi lány története.

Carmen Rivera rabszolgák unokája, spanyolul mondta szalagra az életét. Azokban az időkben francia író voltam, és sietnem kellett: egyenesen franciául jegyeztem le a történetet.

A könyv Párizsban jelent meg, a Denoël kiadó gondozásában. Az ízes, szép spanyol eredeti pedig sajnos elveszett. Közel négy évtizeddel később fordította vissza spanyolra egy fiatal Puerto Ricó-i tanárnő, így az idén végre Chica spanyolul is olvasható. Bemutatói voltak, San Juan-ban és a Dominikai Köztársaság ünnepi könyvhetén. Felfedezték. Az irodalmi szociográfiának nincsen hagyománya a szigeten.

Azzal kezdtem tehát, hogy feltérképeztem a Szigeten a fehér foltokat. Ma, sok évtizedes késéssel, a dominikai Isla Negra kiadó egymás után adja ki a könyveimet.

Egyre inkább fordításokat. María Teresia Reyes-szel magyar költőket fordítunk spanyolra. Először, egyetemi füzetekben, Parancs Jánost, Kukorelly Endrét, Deák Lászlót, Takács Zsuzsát. Később Zalán Tibort, Nagy Gáspárt, Kántor Pétert, Parti Nagy Lajost. Az 1999-es frankfurti könyvvásárra már 25 költőből álló antológiát adott ki a Puerto Ricó-i Postdatával szövetkezett budapesti Orpheusz.

Legutóbb tíz fiatal magyar harminc versét jelentette meg a Dominikai Köztársaságban működő Isla Negra Kiadó. Kettő ebből a tíz fiatalból – a kiadó meghívására – a szigetvilágban töltött tíz napot. Szentmártoni János és Oravecz Péter megtapasztalhatta, hogy a könyv szeretete összehozza az embereket, és hogy nem egy „banánköztársaság” irodalmi nagyhatalom.

Dominika Könyvhetén ez a két magyar ifjú, akit elkísértem, azt kérdezte tőlem, hogy miért nem vagyunk jelen, mi magyarok, a hozzánk hasonló kis országok könyvünnepein? Ott, ahol egyenrangúak között cserélhetnék tapasztalatot? Miért, hogy mi csak olyan helyeken előszobázunk, ahol irodalmunk legfeljebb megtúrt, szegény rokon?

Megfontolandó gondolat.

Elmúltak az évek, a pionírok erőfeszítése – úgy tűnik – lassan meghozza gyümölcsét. A Puerto Ricó-i egyetemen ma már az „idegen doktorok” diákjai tanítanak. Elénekelhetjük, a régi köszöntés szavaival, hogy most már nem „megérkeztek”, hanem „elmentek” az idegen doktorok, akiket tánccal, énekkel fogadtak annak idején. Ez az új értelmiség végre megírja a sziget történetét: már nem a gyarmatosítók tankönyveiből tanulják a fiatalok a viselt dolgaikat.

Ma a kelet-európaihoz sok mindenben hasonló kritikus értelmiség él a szigeten. Ez az egyetlen hely a világon, ahol előadásaimban, csakúgy mint a rádió és a televízió műsorai-ban, egyaránt ki tudom nevetni a bukott szovjet mintát és a mai, tragikomikus észak-amerikai erőfeszítéseket.

Európai intellektuelek. Elmúlt ötven év, az ember megkönnyezi és megmosolyogja sorsukat, megcsodálja magányos erőfeszítéseiket. Talán érdemes volt! – mondom néha én is. Az emigráns író nosztalgizása mellett és helyett.

Köszönöm a türelmüket.

